

Van bloemenweide tot ‘melancholy lawn’: oorspronkelijke ideaalbeelden als basis voor ontwerp en beheer van gazons in vroeg-landschappelijke tuinen.

Henk van der Eijk

Bij de restauratie of reconstructie van landschapstuinen wordt in hoofdzaak getracht de oorspronkelijke vormen en (zicht)lijnen van het ontwerp zo veel mogelijk te behouden. Bij projecten die meer beogen dan behoud van de cultuurhistorische waarden alleen, wordt veel aandacht geschonken aan het vinden van de juiste beplanting en plantwijze. Door historisch verantwoord beheer kan het beeld gecompleteerd worden. Maar over welk beeld hebben we het dan? En hoever gaan we om dat beeld te benaderen? Laten we de blik eens richten op een onderdeel van de tuinaanleg dat bij restauraties vaak weinig aandacht krijgt: het gazon.

Op dit moment kunnen we grofweg drie typen gazons onderscheiden in historische landschapstuinen. Ten eerste de strak groene grasmatten, die eenmaal per week met een kooimaaiër wordt gemaaid. Ten tweede het andere uiterste: het ecologisch beheerde grasland, dat één à twee keer per jaar wordt gemaaid. In een enkel geval wordt er voor een tussenoplossing gekozen, waarbij het gras iedere drie tot vier weken met een klepel- of cirkelmaaiër wordt gemaaid.

Ter verantwoording van beide laatste typen wordt graag gewezen op het feit dat gazons vóór 1850 niet leken op de “biljartlakens” die we nu kennen. Het beheer was noodgedwongen minder intensief, met als gevolg dat bloeiende kruiden in het gazon konden floreren. Door het gebruik van kunstmest en de toepassing van een intensief maaibeeld zijn tegenwoordige gazons vaak monoculturen, waarin met een beetje geluk nog wat madeliefjes, mos, ereprijs en klaver weet te overleven.

Erik Blok vestigde in dit verband de aandacht op een verhandeling over ‘grasperken’ in *Nederlandsche Tuinkunst* (1837-1838).ⁱ Daaruit blijkt onder meer dat vóór 1850, in sommige gevallen, bloeiende kruiden speciaal met het gras mee werden ingezaaid om de aanblik van het gazon te verlevendigen. Die bloemen in het gazon werden bijzonder gewaardeerd. Volgens Blok had dit alles te maken met de extensieve vorm van beheer die in die periode werd toegepast. Men maaide destijds met de zeis, een methode waarvoor het gras niet al te kort mag zijn. Het gras werd derhalve aanzienlijk minder vaak gemaaid dan tegenwoordig (in *Nederlandsche Tuinkunst* wordt een maaifrequentie van eens in de drie weken gehanteerd, een periode waarin kruiden tussen het gras kunnen overleven).ⁱⁱ Met een dergelijke maaifrequentie is onkruidbestrijding een ondankbare taak. Door het inzaaien van bloeiende kruiden maakte men in zekere zin van de nood een deugd.

Blok concludeerde vervolgens dat het huidige ideaal van de strakke grasmatten nog niet *kon* bestaan omdat de technische middelen om dat beeld te realiseren ontbraken. Dit is niet helemaal waar, maar daar kom ik later nog op terug. Vervelender is het feit dat het historische gazon door deze constatering in een hoek wordt geplaatst waarin het niet thuishoort. Het wordt gezien als een beplantingsvorm waarvan het gewenste uiterlijk ondergeschikt is aan de beperkingen van de gebruikte beheersmethode. Onbedoeld wordt het gazon gereduceerd tot een universele allesbinder in de tuin, zonder specifieke esthetische kwaliteiten.

Daarmee sluit Blok –naar ik aanneem eveneens onbedoeld- naadloos aan bij de wijze waarop het beheer van gazons in onze tijd wordt benaderd. De mogelijkheden van de aanwezige mankracht en maai-apparatuur (en de daarmee gepaard gaande kosten) bepalen grotendeels de aard van het beheer –en daarmee dat van het bereikte eindbeeld. Met alle gevolgen van dien. Het veelvuldige gebruik van kooimaaiers leidt tot de bekende strak groene grasmatten. De bij extensief (ecologisch) beheer vaak toegepaste klepelmaaiers zorgen voor een onregelmatig gemaaid, rafelig grasveld dat meer thuishoort op een fabrieksterrein dan in een historische tuin.

Door de kruidengroei bovendien af te laten hangen van de nukken der natuur ontstaat in een gazon vaak maar een beperkte variatie aan bloeiende kruiden.

In het verleden werd het gazon heel anders benaderd. Over het uiterlijk en de functie van gras in vroege landschapstuinen werd grondig nagedacht; het gazon was bewust mede sfeerbepalend in het ontwerp. In theorie en praktijk blijkt dan ook juist het gewenste eindbeeld vooraf te zijn gegaan aan de vraag hoe het gazon aangelegd en beheerd moest worden. Uiteraard werd daarbij wel gekeken naar de praktische haalbaarheid, maar er zijn gevallen bekend waarin men alles in het werk stelde om het gewenste resultaat te bereiken.

Het gazon werd net als de overige beplanting van de tuin gebruikt om de toeschouwer een breed scala aan ervaringen te laten ondergaan. Ontwerpnootjes, tuintraktaten, reisverslagen en brieven laten zien dat er meerdere en uiteenlopende ideaalbeelden voor het gazon gangbaar waren in de periode vóór de grasmaaier gemeengoed werd. Na de introductie van de grasmaaier werd het beeld snel eenzijdiger, wellicht mede onder invloed van de opkomende neo-stijlen in de tuinarchitectuur.

Vóór die tijd waren de gazons en graspartijen voor de ontwerper een geraffineerd instrument waarmee in afzonderlijke delen van de tuin verschillende sferen konden worden bereikt. Soms stond hem of haar een bonte verzameling van kruiden voor ogen, in andere gevallen een strakke groene mat. En in een opvallend aantal gevallen een tapijtje van witte klaver.

In dit artikel worden verschillende van deze ideaalbeelden gepresenteerd. Enerzijds bevestigen deze het veelkleurige beeld dat Blok schetste, anderzijds plaatsen deze verschillende beelden het gazon in een breder kader. Een kader waarbinnen esthetische voorkeur voorrang had op praktische bezwaren. Een kader ook, waarbinnen we ontdekken dat in vroege landschapstuinen de in onze tijd vaak zo verfoeide monocultuur niet werd geschuwd; en dat gras, in tegenstelling tot tegenwoordig, waarschijnlijk niet de enige monocultuur was die in gazons werd gekoesterd.

Graspartijen in vroeg landschappelijke tuinen

Bekend is dat op veel buitenplaatsen verschillende typen graspartijen werden aangelegd: de betreedbare gazons enerzijds en de hooi- en weilanden waarop het vee graasde aan de andere kant van het spectrum. Het verschil tussen beide graslanden was zeer duidelijk: Humphrey Repton maakte onderscheid tussen het dicht bij het huis gelegen gemaaide en betreedbare gazon (de 'dressed lawn') en het verder weg gelegen gras/hooiland ('park' of 'feeding lawn').ⁱⁱⁱ De verschillende graspartijen werden door hekken en/of 'haha's' van elkaar gescheiden. Die scheiding was echter niet overal even strikt, zoals blijkt uit Painshill, waar alleen de paden door het gras kort werden gehouden en de rest als hooiland werd beheerd.

Beide typen grasland weken wat aanleg en beheer betreft wel van elkaar af. Naast de voor de hand liggende verschillende gebruikseisen die aan beide typen werden gesteld, speelde de afweging tussen esthetische voorkeur en praktische haalbaarheid daarbij een grote rol. Laten we eerst de ruigere graslanden onder de loep nemen.

Hooi- en weiland

Voor hooilanden gold al vroeg in de 18de eeuw dat bloeiende kruiden de kans kregen. Dit paste in het streven naar een aantrekkelijk beeld van het platteland. Daarbij werd niet afgewacht tot de natuur met enkele soorten op de proppen kwam. Men besloot samen met het gras verschillende kruiden in te zaaien. Philip Miller is in zijn *Gardener's Dictionary* duidelijk over de daarvoor toe te passen kruiden:

Het gras dienstig om op deeze hooge weilanden te zaaien is Roggegras, Klaver [Trifolium

ssp.], *drieblad*, *dubbele scharlaken Lichnis* [koekoeksbloem -*Lychnis flos-cuculi*], *Spurrie* [*Spergula arvensis*], *Hanekammetjes* [*Espargette* – *Onobrychis viciifolia*] en *slakken-drieblad* [*Medica cochleata*].^{iv}

Voor weilanden gold een andere wijze van aanleg. De voortdurende begrazing verminderde de mogelijkheden voor de kruidengroei, reden voor Miller om terughoudend te zijn. Hij noemt alleen klaver en roggegras als soorten die samen met het gras konden worden ingezaaid, mits het land niet langer dan vier jaar als weiland gebruikt zou worden. Was dat wel het geval, dan kon men volgens Miller beter alleen gras zaaien.^v Dit laatste gold echter alleen als het de bedoeling was zoveel mogelijk gras te oogsten. Verderop wijst Miller er namelijk op dat witte klaver (Dutch Clover) een goed veevoeder is, waardoor ook de melk lekkerder gaat smaken; met andere woorden: in land dat door vee begraasd wordt, was de combinatie gras met witte klaver het best.^{vi}

Voor bovengenoemde mengsels (maar ook voor een veld waarop alleen klaver was gezaaid) gebruikte Miller de term 'grass'. Hieruit blijkt dat de termen 'gras' en 'gazon' veel breder werden geïnterpreteerd dan wij nu plegen te doen. 'Gras' stond voor het complex van plantensoorten dat in het zaaimengsel was opgenomen, maar ook voor de zode die zich na verloop van tijd vormde.

Bij de aanleg van hooi- en weilanden trachtte men dus al in de eerste helft van de 18de eeuw de groei van kruiden te bevorderen. Bloeiende kruiden behoorden tot het esthetische ideaal van de wat ruigere graslanden. Maar dit streven werd niet tot in het onmogelijke doorgevoerd: als de kruiden weinig kans tot overleven hadden, werd ook het inzaaien ervan achterwege gelaten. Voor deze ruigere graslanden gold dat het gebruik en beheerregime bepalend waren voor het ideaalbeeld dat werd nagestreefd. Het moest wel praktisch blijven.

Gazons

Heel anders ging dat bij het grasland dat meer bij het domein van de tuinaanleg hoorde, het gazon. We mogen verwachten dat hiervoor strengere regels golden ten aanzien van de hoeveelheid en soorten kruiden die in het gazon werden geaccepteerd. Rond 1840 was dat aantal vrij groot, zoals Blok heeft aangetoond. Maar in sommige tuinen was het tegendeel het geval. We kunnen aannemen dat de waardering voor bloeiende kruiden gedurende de ontwikkeling van de landschapsstijl steeds verder toenam. In geometrische tuinen was immers geen ruimte voor dergelijke frivoliteiten en het zal even hebben geduurd eer men waardering kon opbrengen voor een gazon vol kleur. Tijdens de behandeling van de vijf ideaalbeelden is dat proces ook te zien: de invloed van grassen op het eindresultaat werd in de loop der tijd steeds verder gereduceerd. Totdat de grasmaaier definitief zijn plaats in het gazononderhoud veroverde.

1. Een gazon als een biljartlaken

Tot diep in de 18de eeuw deed men er nog alles aan om het gazon te vrijwaren van kruidenbegroeiing. Het gazon moest uiteindelijk een egaal groene kleur krijgen. Bij Philip Miller zijn de steekwoorden voor gazons en het daarvoor gebruikte gras: 'kort', 'groen' en 'fijn'. Hij adviseerde het gebruik van graszoden voor de aanleg van gazons. Wanneer men toch wilde zaaien, moest het zaad bij voorkeur afkomstig zijn uit een weiland met kort en fijn gras. Zaad uit de hooischaar leverde te grof en te hoog gras op.^{vii}

Bloeiende kruiden waren *not done*. Al bij de aanleg van het nette gazon werd alles in het werk gesteld om onkruid uit het gras te weren. Miller gaf aan welke onkruiden in ieder geval van tevoren moesten worden verwijderd: 'Hondsgras, Varen, Biezen, Heide, Stekende Palm, Brem, Stalkruid, enz.'.

Van Lord Hamiltons gazonaanleg op Painshill is bekend hoe dat werd aangepakt. Het land werd meermaals geploegd en geharkt om de groei en verspreiding van onkruiden tegen te gaan.

Daarna werd het verzamelde onkruid verbrand, de as werd als meststof over het land verspreid. Meer onkruidbestrijding vond plaats door op het toekomstige grasveld rapen te zaaien: om de groei van de rapen te bevorderen moest het onkruid minimaal twee keer mechanisch bestreden worden. De rapen werden gedurende de volgende winter door schapen gegeten; hun mest zorgde voor een verrijking van de bodem, waardoor het nieuwe gazon goed zou gedijen. De voorbereidingen konden tot twee jaar in beslag nemen.^{viii}

Philip Miller stond als hovenier nog met één been in de traditie van de geometrische tuinaanleg, dus van hem valt een dergelijke benadering van gazons te verwachten. Maar ook later geschoolde hoveniers en architecten volgden dit strenge regime nog steeds. Bij de landschappelijke aanleg op Wimpole Hall in 1752 werd er nog alles aan gedaan om het gazon zo egaal groen mogelijk te krijgen. Onkruiden als kweek en –kennelijk- mierikswortel (*'Couch Grass, horse Radish & other weeds'*) werden bestreden, waarna de graszoden konden worden gelegd. Vervolgens liet architect Robert Greening merken hoezeer een egale groene kleur de voorkeur genoot. De rijke grond uit de bloemenbedden van de oude aanleg moest worden vermengd met de rest van de grond (wanneer dat niet gebeurde zou het gras op de plaats van de voormalige bloembedden donkerder van kleur zijn). Om dezelfde reden werden de fundamente van oude tuinmuren extra diep ingegraven: wanneer deze teveel aan de oppervlakte lagen zou het gras op die plaatsen in de zomer kunnen verdrogen en verkleuren.^{ix} Deze voorbereidingen waren nutteloos als het gazon vervolgens zou worden beheerd volgens de methode die in *Nederlandsche Tuinkunst* werd gepropageerd. In de praktijk zal het handhaven van een egaal groene grasmat niet zijn meegevallen, maar men deed dappere pogingen daartoe. Want door consequent en intensief beheer werd het gazon alleen maar groener, zo blijkt uit een in 1761 geschreven brief van de eigenaar van Belhus, Lord Dacre: *"You will find the Place, if not as much altered since you was there, yet a good deal improved by the Turff being got older and consequently smoother and greener, ..."* In dit geval was het gazon zeven jaar eerder aangelegd.^x

Hoe men dergelijke gazons beheerde is nog niet erg duidelijk, zeker als het om grotere oppervlakten gaat. Men maaide net als in 1840 met zeis en sikkkel, en daarvoor moet het gras nu eenmaal een bepaalde hoogte hebben. Hoe hield men het gras regelmatig en kort, en hoe werd voorkomen dat bloeiende kruiden het egaal groene beeld zouden verstoren? Uit het volgende verslag van een Franse bezoeker van Kew blijkt hoezeer het beheer erop was gericht het beoogde eindbeeld te bereiken: de maaifrequentie lag anderhalf tot drie keer hoger dan in 1840. Dit verslag vertelt eveneens hoe men de maaifrequentie zo kon opvoeren.

"The labor which this requires, constitutes the chief employment of English gardeners, whose time is amply paid for: in the months of May, and June, it is repeated every week: at other seasons fifteen days of rest intervene. Their method of working is this: about sunset the gardeners roll the grass with enormous cylinders of cast iron; which are hollow, and four or five feet long with about a foot diameter. The moving these cylinders, whilst it levels the ground, flattens the blades of grass, which the weight of the dew keeps in that situation. The new day, before the sun dispels the dew, and has put the gras into a condition to rise itself again, they cut it down, taking it in a direction contrary to that which it received from the cylinders passing over it."^{xi}

Door het gras tegen de avond te rollen kon het de volgende dag 'tegendraads' met een zeis worden gemaaid, met een frequentie van maximaal eenmaal in de week en minimaal eens in de twee weken. Het is niet voor niets dat deze bezoeker opmerkt dat Engelse tuinlieden niets anders lijken te doen dan grasmaaien. Het resultaat mocht er echter wezen: een 'prachtig groen tapijt', zoals baron Van Spaen nog in 1791 over de gazons van Kew kon opmerken.^{xii}

2. Variatie in het groen

Het egaal groene tapijt lijkt vooral in Engelse tuinen gewaardeerd en nagestreefd te zijn. Op het

Europese vasteland kwam daarentegen al vrij snel na de invoering van de landschapsstijl een omslag naar een meer gevarieerd gazon op gang. Een lichte voorbode daarvan zien we al in de zin waarmee de Franse bezoeker zijn verslag van het gazonbeheer op Kew afsluit: *“Before the scythe has mowed the broadest walks, which the cylinder has been rolled over, they appear to the eye like large pieces of white and green mohair.”* Hier wordt een voorliefde voor variatie in het groene gazon getoond waar Robert Greening nog geen twintig jaar eerder van zou hebben gegruwd. De tijden veranderden snel, want nog geen tien jaar na deze observatie legde Hirschfeld een gelijksoortig principe vast in zijn *Theorie der Gartenkunst* (1779-1780).^{xiii}

In eerste instantie hield ook Hirschfeld nog vast aan het principe dat een gazon geen onkruid mocht bevatten, en dat het gazon een glanzend en groen geheel moest zijn. Maar Hirschfeld had een scherp oog voor de plaats van het gazon in het grotere geheel van de tuinaanleg. Hij hield rekening met de omringende beplanting en hij had oog voor de uitwerking van de beplanting op het gazon en omgekeerd. Door hoogteverschillen in het gazon aan te brengen kwam er vanzelf variatie in het groen, vanwege de wisselende lichtval. De licht/donker-effecten werden versterkt op een gazon dat op de ene plaats zonnig en breed was, en verderop als een beschaduwde smalle strook tussen dichte beplanting door liep.

Maar ook de specifieke eigenschappen van de verschillende soorten gras kregen een plaats in Hirschfelds theorie. In een groot park, waarin meerdere gazons waren opgenomen, moesten de gazons zich niet alleen in vorm, maar ook in de kleur groen onderscheiden. Zijn voorkeur ging uit naar grassoorten met een lichte, heldere bladkleur. Dat stak mooi af tegen de donkere achtergrond van een dennenbosje, of als het gras in de schaduw van bomen stond. Een lichtgroen gazon met daarop verspreid staande vruchtbomen gaf in de bloeitijd een prachtig effect. Alleen wanneer er in een tuin sprake was van een plaats waar melancholie de boventoon moest voeren (rondom een kluizenaarshut), raadde Hirschfeld het gebruik van een grassoort met een donkere bladkleur aan. Of dit laatste principe ooit bewust in praktijk is gebracht, is niet bekend, maar het is een aanstekelijk idee. Repton gebruikte ooit de term ‘melancholy lawn’, maar of hij daarmee hetzelfde bedoelde, is onduidelijk.

De overige voorkeuren die Hirschfeld hier uitspreekt zijn welbeschouwd niet revolutionair. Het zijn ook zaken die in Engelse tuinen stelselmatig voorkwamen, omdat daar nu eenmaal standaard sprake was van hoogteverschillen en smalle en brede gazons, zodat de door Hirschfeld gezochte variatie in de praktijk al snel werd bereikt.

De vernieuwing van Hirschfeld lag niet in een andere benadering van aanleg en beheer in brede zin, maar in de wijze waarop hij de specifieke eigenschappen van de vele verschillende soorten gras ten volle wilde benutten. Hij was de eerste tuintheoreticus die het gazon niet als een statische en eenvormige beplantingsvorm beschouwde, maar die het als een variabel en mede-sfeerbepalend onderdeel van de totale tuinaanleg presenteerde.

3. Een kleurrijk en welriekend gazon

Er is al gerefereerd aan de kruiden die volgens *Nederlandsche Tuinkunst* in het gazon konden worden opgenomen en die het extensieve maairegime konden overleven. Het ging om verschillende soorten klaver, het al door Miller genoemde Spurrie en vreemd genoeg enkele zeer kwetsbare soorten.^{xiv}

Maar het ideale gazon van ca 1840 beroerde meer zintuigen dan alleen het oog –ook de neus werd bediend. De geur van kamille veraangenaamde het verblijf op of in de buurt van het gazon: *“Op sommige plaatsen, vooral in de nabijheid van zitbanken, weesjes, prieeltjes enz., worden dikwijls kleine perkjes met welriekende kamillen (Anthemis nobilis) aangelegd, die door de schoone groene kleur het oog streelen en, betreden wordende, eenen aangenamen geur in het rond verspreiden.”*^{xv} Het genieten van zowel de geuren als de kleuren van planten stond al eeuwen in het standaardrepertoire van de tuinbeleving, maar dat het gazon op beide gebieden

1. Gijsbert van Laar, *Magazijn van tuin-sieraden; of Verzameling van modellen van aanleg en sieraad, voor groote en kleine lust-hoven, voornamelijk van dezulke die, met weinig kosten, te maken zijn. Getrokken uit de voornaamste buitenlandsche werken, naar de gelegenheid en gronden van deze republiek gewijzigd, en met vele nieuwe platte gronden en sieraden vermeerderd.* Amsterdam, Johannes Allart, 1802, Plaat XLVII, met linksonderin de tent op het veld met witte klaver ("B").

meespeelde, lijkt een vernieuwing. In werkelijkheid gaat het om een variatie op een thema dat zestig jaar eerder al door Hirschfeld werd geformuleerd.

Op het einde van zijn verhandeling over gazons introduceerde Hirschfeld nieuwe vormen van variatie in de aanblik van het gazon. Hij stelde ten eerste voor om verspreid in het gras groepen met opvallend bloeiende kruiden op te nemen, een praktijk die we later door vele architecten toegepast zien worden. Bij banken en prieeltjes, schreef Hirschfeld, kunnen in het gras welriekende kruiden worden verspreid, die vanwege hun uiterlijk niet opvallen, maar wel vanwege hun geur. Waarschijnlijk bedoelde hij letterlijk dat takken van welriekende planten over het gazon werden verspreid, gezien het feit dat van de soorten die hij noemt, de meeste geen enkel maairegime zouden overleven: rozemarijn, lavendel, majoraan, salvia, kruisemunt, thijm, melisse en citroenmelisse.^{xvi}

Al rond 1780 begon men dus met het verspreiden van geurende takken over, en het planten van perkjes met bloeiende kruiden in het gazon. Rond 1840 is dit gebruik geëvolueerd tot een systeem, waarin de bloeiende kruiden losjes verspreid tussen het gras staan, in stand gehouden door een op hun lijfsbehoud afgestemd beheer. De geurende planten worden nu rondom de bankjes geplant, waarschijnlijk in perkjes, maar gezien de opmerking over het betreden van de kamille kunnen deze ook tussen het gras zijn gezaaid.

Het onderliggende principe van dit ideaalbeeld is duidelijk: het gazon was door het aanbrengen van variatie en verscheidenheid in vorm, kleur en geur een belangrijke sfeerbepaler in de tuin geworden. Die verscheidenheid werd bereikt door actief in te werken op verschillende zintuigen. Gazons die alleen uit gras bestonden waren vanaf ca. 1780 niet langer zaligmakend: niet alleen omdat ze moeilijk te handhaven waren, maar ook omdat ze de zintuigen in onvoldoende mate stimuleerden. Door het doelbewust inzaaien of planten van bloeiende en geurende kruiden in het gazon (en uiteindelijk een aangepast beheer, gericht op het behoud van deze planten), kon aan die toenemende behoefte aan variatie worden voldaan. In geschriften vinden we deze vorm van gazonaanleg en beheer terug over een periode van minimaal zestig jaar, wat erop duidt dat het een bloeiende praktijk betrof.

4. Een fraai tapijt van witte klaver

Voor dit ideaalbeeld geldt hetzelfde, zoals we zullen zien. Des te vreemder is het, dat dit eindbeeld in onze tijd zo op de achtergrond is geraakt. De enige reden hiervoor kan zijn dat het hoofdbestanddeel van dit gazon, witte klaver, tevens bekend staat als meststof – iets dat we op onze verrijkte gronden niet nodig hebben. Klaver houdt stikstof vast en geeft dit na het onderploegen geleidelijk weer af aan de grond, en dus aan de planten die er na de klaver worden geplant of gezaaid. De volgende voorbeelden maken duidelijk dat de bemestende werking mogelijk een van de redenen is geweest om klaver te zaaien, maar zeker niet de enige. De tot nu toe vroegste vermelding van dit gebruik van witte klaver in Nederland dateert uit het voorjaar van 1781. In deze periode vond in de tuinen van Rosendael bij Velp de eerste kleinschalige landschappelijke aanleg plaats.^{xvii} In de waterloop die eerder was aangelegd om de schelpengrot van water te kunnen voorzien, werd ter hoogte van het doolhof een eiland aangelegd. Omdat het plantseizoen al ver gevorderd was, wist men niet of het aanbrengen van de beplanting nog zou lukken. In ieder geval moest er nog vruchtbare grond worden opgebracht en gras gelegd worden. Tijdens de aanleg van het eiland schreef een zoon van de toenmalige eigenaar: *“We hebben op het gehele eiland witte klaver gezaaid, hetgeen geloof ik een aardig effect zal geven, vooral omdat men altijd die groene zoden in het doolhof zal zien liggen, aangezien het eiland hoger ligt dan het doolhof.”*^{xviii}

In dit vroege voorbeeld is de witte klaver overwegend vanwege de bemestende kwaliteiten ingezaaid, maar men vond het zeker een fraai gezicht. Dat laatste werd in de loop der tijd steeds belangrijker, zoals blijkt uit de volgende voorbeelden, die ongeveer twintig jaar later

2. Gijsbert van Laar, *Magazijn van tuin-sieraden*, Plaat LXXII, met op beide ontwerpen in het midden de velden met witte klaver onder naaldbomen.

verschenen. Gijsbert van Laar, bekend van het vanaf 1802 verschenen invloedrijke *Magazijn van tuin-sieraden*, gebruikte witte klaver puur vanwege het uiterlijk in enkele van zijn voorbeelden (afbeelding 1). Op *Plaat XLVII* wordt klaver ingezet op een veldje voor recreatief gebruik (letter B): "Zijnde een open veld met klaver, met eenige hooggestamde boomen, onregelmatig beplant, waaronder men des zomers een linnen tent kan plaatsen." De tekenstijl

van het 'gras' is hier iets grover dan van de andere gazons op dit voorbeeld, maar dat kan toeval zijn.

Twee voorbeelden die meer refereren aan de esthetische blik van Hirschfeld zien we op Plaat LXXII (No. 1 en No. 2), waar beide keren wordt gekozen voor witte klaver in contrast met een beplanting van donkere dennen en sparren (afbeelding 2). Op No.1, onder de letter V: *"Klompjes diverse pijnen, de grond met witbloeiende klaver bezaaid."* En de variant op dezelfde plaat (No. 2), onder de letter T: *"Veld met sparren beplant, en klaver bezaaid."*

Witte klaver werd op verschillende plaatsen in de tuin gebruikt om precies de reden die Hirschfeld aangaf: verschillende gazons in een grote tuin moeten zich in vorm en kleur van elkaar onderscheiden. Maar op plaatsen waar Hirschfeld een voorkeur uitsprak voor grassoorten met een lichte bladkleur, koos Van Laar er duidelijk voor om witte klaver te gebruiken. Of er alleen esthetische argumenten aan deze keuze ten grondslag lagen, of dat men in de tussentijd had ontdekt dat witte klaver een mooi effect gaf én het onder de (naald)bomen misschien ook beter deed dan gras, is niet bekend.

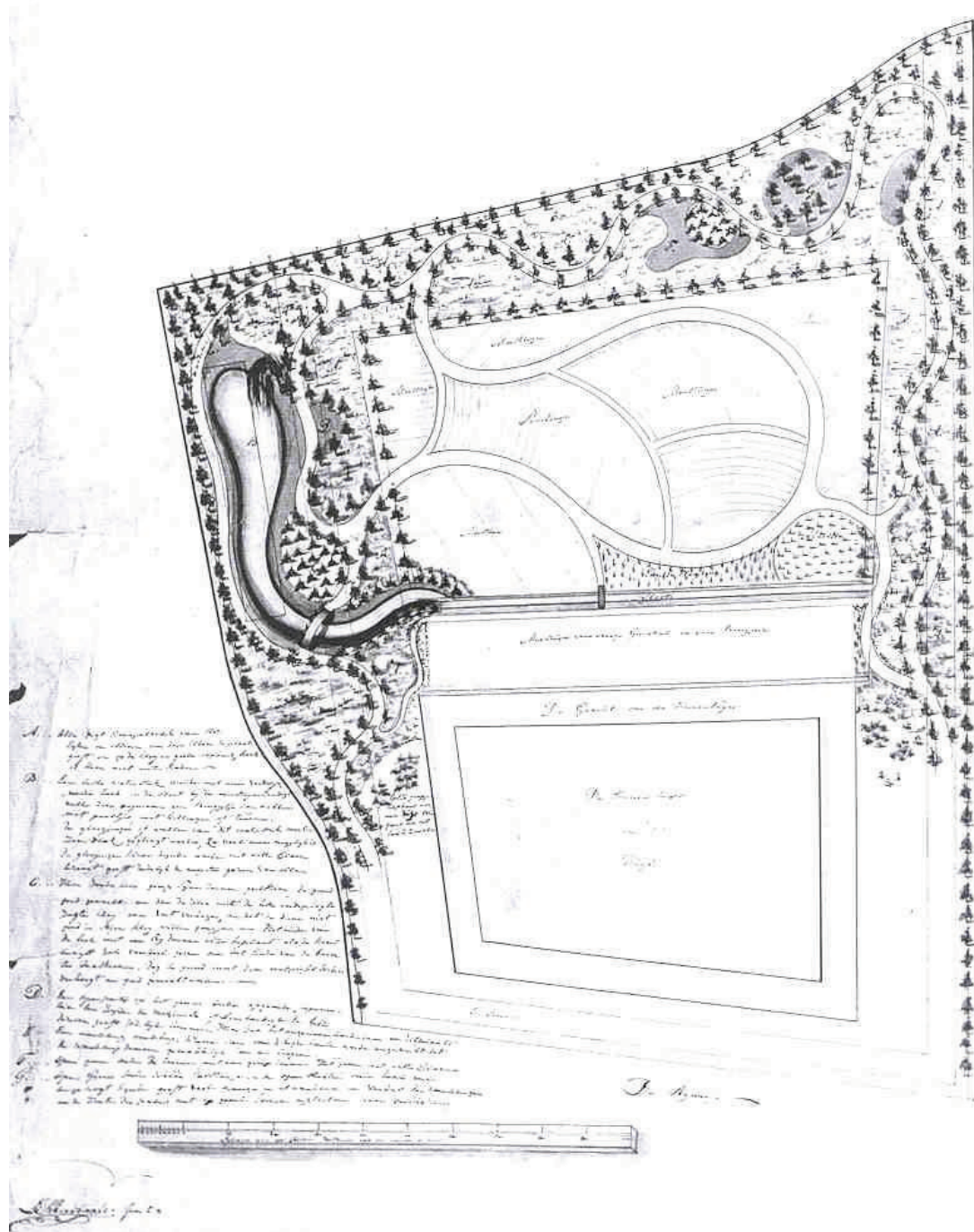
In navolging van Van Laar en naar analogie van Hirschfeld zien we het gebruik van witte klaver terug bij Lucas Pietersz. Roodbaard.^{xix} Op een voorlopig ontwerp voor de tuin van Ekenstein in Appingedam zijn de plannen voor het terrein gemerkt met de letter "F": *"Open groen onder de boomen met een groep dennen. Het groen met witte klaver."* (afbeelding 3).^{xx} Maar het gebruik van witte klaver bleef op dit ontwerp uit ca 1827 niet beperkt tot de bodem onder vrijstaande bomen of als lichte voorgrond voor een donker groepje dennen. Ook de oevers van de vijver werden met witte klaver ingezaaid: (onder letter "B") *"de glooiingen of wallen van dit waterstuk moeten zeer vlak geglooyt worden, zo veel waar mogelijk is. De glooiingen klaar zijnde worden met witte klaver bezaayt geeft dadelijk de mooiste gazon van allen."*

Dat klaver een erkende meststof was, die het aanslaan van het pasgezaaide mengsel zeker zou bevorderen, zal een belangrijke rol hebben gespeeld bij de opname van klaver in het mengsel. In de laatste voorbeelden werd klaver echter vooral geroemd vanwege de esthetische kwaliteiten. Er blijven nog wel onduidelijkheden bestaan. Onduidelijk is nog steeds of de witte klaver als een op zichzelf staande beplanting werd gebruikt, of dat het in combinatie met gras werd toegepast. Het gazon op de oevers van de vijver op Ekenstein lijkt te wijzen op een monocultuur van witte klaver. Maar zoals we Miller de term 'grass' al als verzamelterm voor het geheel van soorten in het zaaimengsel zagen gebruiken, kan Roodbaards 'gazon' eveneens wijzen op een gevarieerd mengsel, waarin witte klaver een belangrijke rol speelde.

5. De ultieme combinatie: Engels raaigras met klaver

Dat is zeker het geval met de laatste variant, die in de tweede helft van de 19de eeuw populair werd. In 1861 ontwierp de firma J.D en L.P. Zocher een nieuwe tuin rondom Huis te Bennebroek in Heemstede (thans Bennebroekbos, het huis is gesloopt). Bij de realisatie van dit ontwerp werden 'weiland en graspartij' ingezaaid met een combinatie van Engels raaigras en witte klaver (waarmee we weer terug zijn bij het door Philip Miller gepropageerde eindbeeld voor weilanden).^{xxi}

Na de introductie van de grasmaaier, en de daarmee samenhangende toename van de maaifrequentie, bleek de combinatie van raaigras en klaver de voorkeur genieten. Niet verbazingwekkend komen de meeste beschikbare voorbeelden van deze combinatie, die qua eindbeeld terug lijkt te grijpen op de biljartlakens van voor 1780, weer uit Engeland. In brochures van de kweker Sutton & Sons uit Reading worden naast grasmaaiers in alle soorten en maten vele grasmengsels met toevoeging van witte klaver aangeboden (afbeelding 4). Van

3. Lucas Pietersz. Roodbaard, (voorlopig) ontwerp voor het park van Ekenstein, ca. 1827, [uit: Documentatie Buitenplaatsen, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist], origineel in Gemeentearchief Groningen, kaartenverzameling, nr. 874 g.

weidegronden via cricketgrounds tot beschaduwde tuingazons, alle typen grasland werden ingezaaid met een mengsel van gras en meerjarige klaversoorten. Voor de heilige tennislawn was zelfs klaver te frivol: alleen een monocultuur van gras was goed genoeg.

Blijkbaar was na lang zoeken de beste combinatie gevonden: witte klaver is een lichtminnende plant, die pas aan het begin van de zomer op gang komt. Wanneer het gras te hoog zou zijn opgeschoten, zou de witte klaver het onderspit delven. Engels raaigras is echter een grassoort waarvan de groei stilvalt aan het begin van de zomer, dus beide planten zitten elkaar niet in de weg.^{xxii} Wanneer het opgroeiende raaigras dan ook nog vanaf april wordt gemaaid, zoals in *Nederlandsche Tuinkunst* wordt aanbevolen, is er geen belemmering meer voor de witte klaver om zich te ontplooien tot een -bescheiden- kleurrijke toevoeging in het gazon.

Besluit

In het voorgaande hebben we gezien dat gazons in landschapstuinen gaandeweg romantischer van aanblik werden. Via verschillende zijwegen veranderde het gazon van een strakke groene bodembedekking in een kleurrijk tapijt, waarin fleurige bloemen en geurende kruiden een steeds belangrijker plaats kregen. Veranderende beheersmogelijkheden hebben weinig invloed op deze ontwikkeling uitgeoefend, simpelweg omdat er op dit vlak bijna niets veranderde. Wijzigingen in esthetische voorkeur speelden een grotere rol: de eindbeelden waren immers bepalend voor de aard van aanleg en beheer van gazons in historische tuinen. Het bereiken en handhaven van die verschillende eindbeelden vormde een taak op zich, waarvan we nu nog te weinig weten. In dit artikel is wat dat betreft slechts een tipje van de sluier opgelicht.

Ook bestaat er nog onzekerheid over de aard van de eindbeelden: bestond een pleintje ingezaaid met witte klaver inderdaad alleen uit witte klaver, of werd er een standaard combinatie van gras en klaver mee bedoeld die werden toegepast in 18de-eeuwse weilanden en rondom Huis te Bennebroek? En als het alleen om witte klaver ging, hoe werd dat dan beheerd? Hoe vaak werd het gemaaid –als het al gemaaid werd- en hoe voorkwam men dat er gras en andere onkruiden gingen groeien?

Allemaal vragen waarvan we moeten hopen er in de toekomst antwoord op te krijgen. Misschien vinden we die informatie in archieven, maar misschien is er een betere en leukere manier om achter die antwoorden te komen. Er is niets op tegen om in een of meerdere tuinen een aantal van de hier gepresenteerde eindbeelden te testen. Niet alleen wat betreft de aanleg, maar ook met betrekking tot het onderhoud.

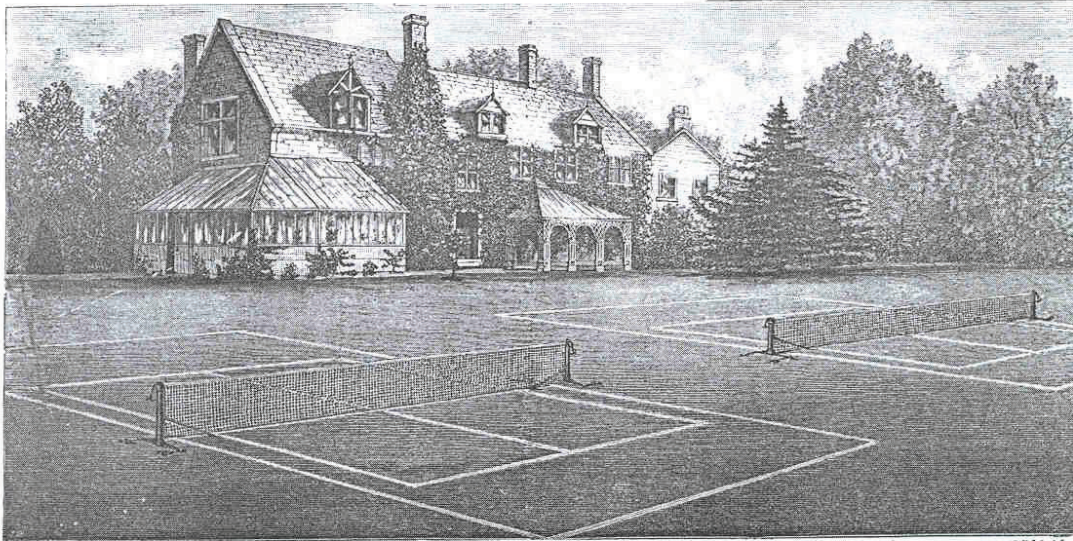
Als we de doelstellingen die voor de nu volgende tuinen zijn geformuleerd even laten voor wat ze zijn, zou bijvoorbeeld voor de gazons in de Zocher-aanleg van Rosendael (vanaf 1836) een combinatie van Engels raaigras en witte klaver het aangewezen experiment zijn, met op geselecteerde plaatsen meer ruimte voor bloeiende kruiden; zou men in de gerenoveerde tuin van Roodbaard bij de Roptastate kunnen experimenteren met tapijten van witte klaver onder losse boomgroepen en vóór dennen; en zou in voorbeeldtuin Beeckestijn kunnen worden getracht enkele van de hier gepresenteerde eindbeelden te realiseren: van het strakke groene tapijt in de centrale as voor de colonnade, naar een donkergroene graspartij rondom de plaats waar eens de kluizenaarshut stond.

Een dergelijke variatie in aanleg en beheer zal vragen oproepen, maar valt goed uit te leggen aan het bezoekende publiek. In ieder geval wordt op deze manier meer recht aan de ideeën van architecten en tuinlieden gedaan dan op dit moment gebeurt. Philip Miller, Robert Greening, Carl Hirschfeld, Gijsbert van Laar, Lucas Pietersz. Roodbaard, J.D. en L.P. Zocher zouden ons er dankbaar voor zijn als aanleg en beheer van gazons en graslanden met meer aandacht voor *hun* ideaalbeelden zouden worden aangepakt.

THE FLOWER GARDEN

TENNIS LAWNS from SUTTON'S SEEDS

Are far more enduring, of finer quality, and less costly than lawns made from laid turf. We prepare the several prescriptions named below from the best seeds produced by the last harvest, proved by reliable tests to be strong in germinating power.

Sutton's Pamphlet on the Formation and Improvement of Lawns and Tennis and Cricket Grounds, gratis and post free.

Sutton's Fine Grasses only, for Tennis Grounds and Bowling Greens.

Sow from 3 to 4 bushels per acre to form new grounds, or 1 bushel per acre to improve the sward.

Per gallon, 3s. 6d.; per bushel, 25s.

'My Tennis Lawn which was sown with your seed in April was played on nearly all the season from the end of June and has been most satisfactory.'—G. J. EADY, Esq., M.D., Roslin.

'The Grass seed you supplied for a new Tennis Court has made a splendid sward far better than if laid down with turf.'—Mr. H. HOWARD, Gardener to A. E. STUBBS, Esq.

'Our Tennis Court is indeed a success. It has not a weed, and there is not a better court in England.' The Rev. G. R. ROBERTS, Fulmeston Rectory.

'The Tennis Lawn sown with your seeds has turned out a complete success. It has been a great surprise to many friends living near who quite laughed at my idea of raising a lawn from seed to play on the same season.' W. R. BILLINGHURST, Esq., Woodlands.

Sutton's Fine Grasses and Clovers for Garden Lawns.

Sow from 3 to 4 bushels per acre for making a new lawn, or 1 bushel per acre for improving the sward.

Per gallon, 3s. 6d.; per bushel, 25s.

'The velvet lawns produced from Sutton's fine Lawn Grass Seeds were so exquisitely close, fine, and green, that they might have been growing many months, but as a matter of fact were only the production of a few weeks.'—From the Report of the Windsor Agricultural Meeting in the JOURNAL OF THE ROYAL AGRICULTURAL SOCIETY OF ENGLAND.

Sutton's Fine Grasses and Clovers for Shaded Lawns.

Per gallon, 3s. 6d.; per bushel, 25s.

'The Lawn Grass Seeds had from you for the last three years for sowing under trees, where it is very difficult to grow in London, have given great satisfaction.'—Mr. W. SWEETING, Gardener to H. BONHAM CARTER, Esq.

'The Lawn from your Seeds looks such a beautiful green, quite a contrast to the other part of the Lawn surrounding it. The Lawn is quite shaded by large trees.'—Mr. H. M. BUTCHER, Gardener to W. CHADWICK, Esq.

Sutton's Fine Grasses and Clovers for Cricket Grounds.

Sow 3 bushels per acre to form a new ground, or 1 bushel per acre to improve the sward.

Per gallon, 3s. 6d.; per bushel, 25s.

'The Committee desire me to say that they have every reason to be satisfied with the Grass Seeds you have supplied for this ground (Kennington Oval) during the last few years.'—C. W. ALCOCK, Esq., Secretary to the Surrey County Cricket Club.

'Your Grass Seed for our Cricket Ground makes a good lawn, the grass being so fine in the blade. I cannot say too much respecting the quality of its germinating power, and it is also perfectly clean.'—Mr. W. WHITAKER, Gardener to the Rev. F. F. BRACKENBURY.

Sutton's Grasses and Clovers, specially adapted for Recreation Grounds.

Sow 3 bushels per acre to form a new ground, or 1 bushel per acre to improve the sward.

Per bushel, 17s. 6d.

Sutton's Grasses and Clovers for Golf Links and Putting Greens.

For Golf Links, per bushel, 17s. 6d.; and for Putting Greens, per bushel, 25s.

The Sutton Lawn Mower ... For sizes, prices, and other particulars see preceding page.

SUTTON & SONS, Seed Growers and Merchants, READING, ENGLAND.

4. Advertentie van de Engelse handelaar in grasmaaiers en -zaaimengsels Sutton & Sons, halverwege de 19de eeuw. Klaver is een vast bestanddeel van bijna alle mengsels.

-
- i E. Blok, 'Hovenierskunst, de vervolmaking van tuin en park.' in: *Buitenplaatsen* (Jaarboek Monumentenzorg 1998), p. 164-172. Kort gezegd stelt hij dat historisch verantwoord beheer een belangrijke sleutel vormt tot een geslaagde restauratie. Die stelling onderschrijf ik van harte. Enig doel van dit artikel is het door hem geschetste ideaalbeeld voor een historisch verantwoord gazon te nuanceren.
- ii Blok, p. 169.
- iii Op een ontwerp voor Courteenhall, 1791. Afgebeeld in Mark Laird, *The Flowering of the Landscape Garden; English pleasure grounds 1720-1800*), Philadelphia 1999, p. 385, fig 226. Zie ook: Michael Symes, "Preparation of a landscape garden: Charles Hamilton's sowing of grass at Painshill", in: *Garden History*, vol.13 (1985), p. 4, haalt een bezoeker van Painshill in 1769 aan, die daar een zelfde onderscheid aantrof.
- iv Philip Miller, *Groot en algemeen kruidkundig, hoveniers, en bloemisten woordenboek, behelzende de manier om moes-, bloem-, vrugt- kruid-tuinen, wildbossen, wijngaarden, oranje-huizen, stook-kassen, enz. aanteleggen, enz. en allerlei gewassen te kweeken (...)*, Leiden 1745. deel II, p. 2050-2051.
- v Miller 1745, deel I, p. 351-354.
- vi Philip Miller, *The gardeners dictionary: containing the best and the newest methods of cultivating and improving the kitchen, fruit, flower garden and nursery; [etc.]*, London 1759.
- vii Miller 1745, deel I, p. 345.
- viii Symes, p. 4-8. Miller raadde het gebruik van rapen al aan. Voor de rest zwijgt hij echter over de verdere voorbereidingen.
- ix Laird, p. 120.
- x Laird, p. 149.
- xi Laird, p. 22.
- xii H.M.J. Tromp, 'Et in Arcadia Ego': *aspecten en achtergronden van de landschapsstijl in de tijd van J.F.W. baron van Spaen van Biljoen (1760-1800)*, diss. UvU, Utrecht 2000, p. 215.
- xiii C.C.S. Hirschfeld, *Theorie der Gartenkunst*, 1779-1780 (heruitgave Hildesheim / New York 1973), Band 2, p. 81-84.
- xiv Blok, p. 169.
- xv Z.a., *Nederlandsche Tuinkunst, Handboek voor beoefenaars der plantenkunde, bezitters van tuinen en buitenverblijven, boom- en bloemkweekers, hoveniers en warmoezeniers / door den schrijver van Flora*, Amsterdam 1837-1838, deel I, p. 48.
- xvi Hirschfeld, p. 83.
- xvii L.H. Albers, J.H. Boekhoff en H. van der Eijk, *Beheersvisie Rosendael 2000-2020*, Albers Adviezen 1999, p. 43.

^{xviii} J.C. Bierens de Haan, *Rosendael, groen hemeltjen op aerd: kasteel, tuinen en bewoners sedert 1579*, Stichting der Geldersche Kasteelen [etc.], 1994, p. 195-197.

^{xix} De grote invloed die Van Laar uitoefende op de tuinontwerpen van Roodbaard is bekend. Zie U. Mehrrens, 'Lucas Pieters Roodbaard en Gijsbert van Laar; architecten van landschappen in miniatuur.', in: *Antiek* 21, maart 1987, p. 435-440.

^{xx} H.M.J. Tromp, 'Ekenstein bij Appingedam', *Bijdragen tot het bronnenonderzoek naar de ontwikkeling van Nederlandse historische tuinen, parken en buitenplaatsen*, nr 8, (Rijksdienst voor de Monumentenzorg) Zeist 1982, p. 9.

^{xxi} M. Verkaik, 'Drie eeuwen park van het Huis te Bennebroek', in: *Cascade*, 6de jrg. (1997), p. 57.

^{xxii} E.J. Weeda, R. Westra, Ch. Westra, T. Westra, *Nederlandse Oecologische Flora, wilde planten en hun relaties*, deel 2 (Hilversum 1987), p. 139-141.